LEKSIK FONNING XARAKTERLI BELGILARI

Axmedova Sayyora Abduraimovna
Termiz davlat universiteti akademik litseyi nemis tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada madaniy jihatdan belgilangan so'zlarning o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Zamonaviy lingvistikada ekvivalentga ega bo'lmagan va foniy leksikani o'rganishga katta e'tibor qaratilmoqda. Turli mamlakat olimlari o'zga tillardagi leksikani tadqiq etish jarayonida ekvivalentsiz, foniy, konnotativ leksika va foniy bilimlar hajmini aniqlash, leksik fon, milliy-madaniy komponent hamda milliy va madaniy jihatdan belgilangan leksikaning semantik tashkil etilishini belgilash kabi muammolarga duch keladilar. Ushbu jihatlar funksional-stilistik tadqiqotlarni o'tkazishda, shuningdek, u yoki bu tildagi divergent va konvergent jarayonlarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur muammo lingvodidaktika uchun ham dolzarbdir, chunki lingvostranshunoslik bilimlari chet tilini o'rganish bilan bog'liq deyarli barcha fanlarning asosiy tarkibiy qismlaridan biridir.

Kalit so'zlar: foniy leksika, xususiyat, leksika, bilim, komponent, fan

O'rganilayotgan til so'zlari ifodalaydigan tushunchalar o'quvchilarning ona tilida mavjud bo'lmagani yoki har ikki tildagi bilimlari mos kelmagani sababli lingvostranshunoslik izohiga muhtoj bo'lgan hamda milliy-madaniy xarakterdagi axborotni tashuvchi leksika. Rus tilida bunday so'zlarga quyidagilar kiradi: sovetizmlar («ударник» – zarbdor, «партсобрание» – partiya yig'ilishi), maishiy buyumlar («щи» – shchi, «сени» – dahliz/ayvon), historizmlar («кулак» – quloq [esk.], «сажень» – sajen [uzoq o'lchov birligi]), frazeologizmlar («бить челом» – ta'zim qilmoq/iltimos qilmoq), adabiy kelib chiqishga ega iboralar («человек в футляре» – g'ilofldagi odam).

Til me'yorlari tildan foydalanish qoidalari va talablarida: majburiy va uzual (odatiy) me'yorda aniqlashtiriladi. Bir necha asrlar davomida ishlab chiqilgan imlo, tinish belgilari, morfologiya, stilistik, grammatik shakllar adabiy tilga zarar

yetkazmagan holda almashtirilishi mumkin emas. Bu og‘zaki va yozma nutq shakllaridan foydalanishning majburiy me’yori bo‘lib, undan chekinish qoidabuzarlik deb hisoblanadi. Tilning me’yoriga qat’iy rioya qilishga asoslangan rang-barangligi va boyligi tilning lisoniy manzarasini yetkazish imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi. Biroq me’yorga murojaat qilish har doim ham maqbul bo‘lavermasligi mumkin.

Ushbu maqolada turli mualliflarning e’lon qilingan tushunchalarga nisbatan pozitsiyalari ko‘rib chiqiladi. Lingvostranshunoslik muammolarining eng yorqin tadqiqotchilari sirasiga V.V. Vinogradov, E.M. Vereshchagin, V.G. Kostomarovlar kiradi, ular tegishli masalalarni rus tili va o‘zbek tili leksikasi misolida ishlab chiqqanlar. Ushbu olimlarning ko‘plab ilmiy ishlarida tarixiy va zamonaviy leksikologiyani, til va madaniyatning o‘zaro nisbatini, leksik fonni, yaqqol namoyon bo‘ladigan milliy-madaniy semantikaga ega leksik birliklarni, frazeologiya hamda aforistikani tadqiq qilishga katta e’tibor qaratilgan.

Ma’lumki, ijtimoiy tarix mushtarakligi o‘z ifodasini eng avvalo atrof-dekdagi olam haqidagi bilimlarda topadi. Bunday bilimlarning salmoqli qismini ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadigan va atalmish **foniy bilimlar** tashkil etadi. Xususan, E.M. Vereshchagin va V.G. Kostomarov foniy bilimlarni «muloqot qatnashchilari uchun umumiy bo‘lgan bilimlar» deb ta’riflaydilar. Boshqacha qilib aytganda, bu muloqot ishtirokchilarining o‘zaro tushunishini ta’minlaydigan umumiy axborotdir. O.S. Axmanovaning nuqtai nazariga ko‘ra, foniy bilim – bu so‘zlashuvchi va tinglovchining til muloqotiga asos bo‘luvchi voqeliklar haqidagi o‘zaro mushtarak bilimidir. G.D. Tomaxin foniy bilimlarga keng va tor ma’noda ta’rif beradi. «Keng ma’nodagi foniy bilimlar – bu muloqot paytida muloqot qatnashchilari ixtiyorida bo‘lgan deyarli barcha bilimlardir». «Ba’zan foniy bilimlar tor ma’noda – faqat har ikki muloqot qatnashchisi ixtiyorida bo‘lgan bilimlar, ya’ni muloqot akti ishtirokchilari uchun umumiy bo‘lgan bilimlar sifatida tushuniladi».

Lingvostranshunoslikda **leksik fon** tushunchasi ham kam ahamiyatga ega emas. E.M. Vereshchagin va V.G. Kostomarov ta'kidlaganidek, «leksik fon so'zlarning ma'noli birikuvchanlik chegaralarini belgilaydi: shaxsiy tanlov faqat ular doirasidagina amal qiladi... Leksik fon nafaqat ma'noli muloqot chegaralarini, balki uning til shaklini ham belgilaydi». So'zning tematik aloqalari leksik tushunchadan emas, balki leksik fondan kelib chiqadi, aynan u so'zning sintaktik birikuvchanligi uchun mas'uldir. Shu tariqa, E.M. Vereshchagin va V.G. Kostomarovga ergashgan holda, leksik fon deb «so'zga taalluqli bo'lgan barcha tushunchaviy bo'lmagan semantik ulushlar majmui»ni tushunish mumkin.

Bevosita ekvivalentsiz leksika tushunchasiga o'tar ekanmiz, ushbu qatlam lingvistikaning turli sohalari — lingvostranshunoslik, tarjima nazariyasi va amaliyoti, leksikografiya, semasiologiya hamda kontrastiv leksikologiya tadqiqotchilari (E.M. Vereshchagin, V.G. Kostomarov, L.S. Barxudarov, A.D. Shveytser va boshqalar) tomonidan o'nlab yillar davomida diqqat bilan o'rganib kelinganini ta'kidlash lozim. Olimlar bu tushunchani turlicha talqin qiladilar.

E.M. Vereshchagin va V.G. Kostomarovning nuqtai nazariga ko'ra, ekvivalentsiz leksika – bu tarjima yordamida semantizatsiyalab (ma'nosini ochib berib) bo'lmaydigan so'zlar bo'lib (ular boshqa tillarda turg'un moslamalarga ham, o'zgacha tilga xos mazmun tizimida ma'no mosliklariga ham ega emas), ya'ni «mazmun planini biron-bir o'zgacha tillardagi leksik tushunchalar bilan qiyoslab bo'lmaydigan so'zlar»dir. L.S. Barxudarov uni «boshqa tilning leksik birliklari orasida na to'liq, na qisman ekvivalentlarga ega bo'lmagan biror tilning leksik birliklari (so'zlar va turg'un birikmalar)» sifatida ta'riflaydi.

Shunga o'xshash nuqtai nazarni bolgariyalik lingvistlar S. Vlahov va S. Florin ham bildirishadiki, ekvivalentsiz leksika – bu «tarjima tilida tarjima ekvivalentlariga ega bo'lmagan leksik birliklar»dir. Ya.I. Retsker «ekvivalentsiz» leksika deganda, «eng avvalo, o'rganilayotgan til mamlakatiga xos bo'lgan hamda boshqa til va o'zgacha voqelikka yot bo'lgan voqeliklar (realiylar)ning belgilanishini» tushunadi. V.N. Komissarov ekvivalentsiz leksikani «tilning

kumulyativ funksiyasi mahsuli bo‘lgan va foniy bilimlarning, ya’ni so‘zlashuvchilar ongida mavjud bo‘lgan bilimlarning idishlari sifatida ko‘rib chiqilishi mumkin bo‘lgan mazkur madaniyatga xos hodisalarning belgilari», ya’ni V.N. Komissarovning fikricha, ekvivalentsiz so‘zlar – bu «tarjima tilida muntazam moslamalarga ega bo‘lmagan boshlang‘ich tilning birliklari» deb ta’riflaydi.

Ekvivalentsiz leksikaga oid yana bir nechta ta’riflarni keltirib o‘tamiz.

A.D. Shveytser ekvivalentsiz leksika toifasiga «boshqa madaniyatda aniq moslamalarga ega bo‘lmagan madaniy realliklarni belgilash uchun xizmat qiladigan leksik birliklar»ni kiritadi. O‘z ta’rifini A.O. Ivanov ham shakllantirgan. U ekvivalentsiz leksika deganda tarjima qilinayotgan tilning lug‘at tarkibida ekvivalentlarga ega bo‘lmagan boshlang‘ich tilning leksik birliklarini tushunadi [2, c. 81]. N.B. Mechkovskaya shunday ta’kidlagan: «Har qanday til va dialektdagina boshqa tillarda bir so‘zli tarjimasi bo‘lmagan so‘zlar mavjud. Bu – asosan mahalliy madaniyatning o‘ziga xos hodisalarining belgilari bo‘lgan – atalmish ekvivalentsiz leksikadir».

Shu tariqa, yuqoridagilardan kelib chiqib, ko‘pincha boshqa tilning leksik birliklari orasida, boshqa madaniyatda aniq moslamalarga (ekvivalentlarga) ega bo‘lmagan leksik birliklarni ekvivalentsiz leksika deb atashadi.

Lingvostranshunoslikda ekvivalentsiz leksika tushunchasi bilan bir qatorda foniy leksika tushunchasi ham ko‘rib chiqiladi. E.M. Vereshchagin va V.G. Kostomarov foniy leksika deganda solishtirilayotgan tillarda o‘xshashlariga ega bo‘lgan, biroq faoliyat ko‘rsatishining qandaydir milliy xususiyatlari bilan farqlanadigan predmetlar va hodisalarning nomlanishini tushunadilar. Tilshunoslarning fikricha, so‘zning mazmun plani faqat bitta leksik tushuncha bilan cheklanib qolmaydi. «Foniy so‘zlar» haqida gapirar ekan, E.M. Vereshchagin va V.G. Kostomarov ularning «ekvivalent o‘zga tillardagi so‘zlardan leksik fonlari bilan farqlanadigan bir tilning so‘zlari ekanligini... foniy leksikaning mohiyati shundan iboratki, agar turli tillardagi tushunchaviy ekvivalent so‘zlarni taqqoslasak, ularning har biri muayyan bilimlar majmui bilan bog‘liqligi tufayli

bir-biridan farq qiladi» [2], deb ta’kidlaydilar. Shu bois foniy leksika ularning milliy-madaniy mazmunini aniqlash nuqtai nazaridan eng murakkab guruhni tashkil qiladi.

Biz esa foniy leksika tushunchasini ko‘rib chiqarkanmiz, quyidagi ta’rifda to‘xtalamiz: foniy leksika — bu muayyan til madaniyatiga mansub so‘zlashuvchi va tinglovchilarga ma’lum bo‘lgan, uning asosiy ma’nosiga qo‘shiladigan qo‘shimcha mazmun hamda hamroh semantik yoki stilistik tuslarga ega bo‘lgan so‘zlar yoki iboralardir.

Alohida xalq madaniyatining xususiyatlarini aynan u ifoda etgani sababli, milliy-madaniy komponent masalasi ham dolzarbligicha qolmoqda. N.A. Koxan mazkur tushunchaga «aniq lingvokadriy jamoaning moddiy va ma’naviy madaniyatining milliy-o‘ziga xos xususiyatlarini mujassamlashtiruvchi so‘z ma’nosining mikrokomponenti» deb ta’rif bergan.

Xalq — milliy til va uning yashash muhitining tashuvchisidir. Xalq madaniyatining milliy xususiyatlarini til birliklari eng yaqqol aks ettiradi, ularning orasidan N.G. Komlev madaniy komponentga ega bo‘lgan so‘zlarning uchta guruhini ajratib ko‘rsatadi: ekvivalentsiz, konnotativ so‘zlar va foniy leksika. G.D. Tomaxin ham xuddi shu nuqtai nazarni qo‘llab-quvvatlab, «yaqqol namoyon bo‘ladigan milliy-madaniy semantikaga ega bo‘lgan leksik birliklar qatoriga realliklar nomlari, konnotativ leksika va foniy leksika kiradi», deb ta’kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

Влахов, С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – Москва: Международные отношения, 1980. – 343 с.

Верещагин, Е. М. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров.– Москва: Русский язык, 1983. – 269 с.

Иванов, А.О. Безэквивалентная лексика / А.О. Иванов. – СПб.: Типография издательства СПбГУ, 2006. – 200 с.

Шадиева Д. К. Изменения, происходящие в литературных нормах русского языка //Современные проблемы филологии. – 2021. – С. 120-127